

Józsa György Zoltán

Ökokritika, ökopróza és ökopoétika az orosz irodalomban

■ Természet és ember ősharmóniájának dokumentuma az *Igor-ének*; a fejedelem élettörténetének alakulására a természet nyomban rezdüléseivel felel, Igor a Donyeccel társalkodik, „víz, föld, levegő mutatja az utat”, menekülése közepette hol „hermelinné”, hol „szürke farkassá” válik, „sólyomként” suhan, folyó, növény, állat egyképpen szövetségese, rejti üldözői elől.¹ Az orosz hagyományban a jelentős szláv istenpanteon az idő homályába burkolódzó istenalakjait mindmáig fáradhatatlanul igyekeznek rekonstruálni.

A hegy, erdő, tisztás a XVII. századtól jó darabig életet, menedéket, békét és táplálékot nyújtott az üldözött óhitűeknek, akik a megreformált szertartást és átírt szent könyveket elfogadó többségi egyházzal szemben ősi, puritánabb, üdvözítő hitük mellett tartottak ki. Az orosz erdő megszámlálhatatlan irodalmi és képzőművészeti metamorfózisa Fet lírájában, Lev Tolsztoj, Turgenyev, Osztrovszkij, Prisvin, Kuprin az oroszországi természethez értelmezést kínáló műveinek hagyományától átível a szovjet korszakba, Leonov prózájához. Az áttekintés szerzője, Vera Meyer német biotechnológus a *Ványa bácsi* kikristályosodott ökokritikai üzenetét értelmezve az antikapitalista, a plutokráciával szembehelyezkedő szerzői pozíciót emeli ki.² Ez leginkább arra enged következtetni, hogy az ökokritika némely irányzata láthatóan nem egyszer marxista fogalmak alapján képzelel el a társadalom ideológiai átalakítását, noha a pénz és a tagadás szelleme már az újszövetségi történetben egyggyé válik.

Az orosz irodalom egyebek mellett épp axiológiai vonatkozásai, etikai elhivatottsága révén tett szert méltó hírré. A felelősségtudatának missziója az egyik mozgatóereje. Az ökokritika mint kutatási terület és módszer mindennek ellenére csekély súllyal esik latba az orosz irodalomtudomány roppant sokrétű kutatásokat folytató rendszerében, amelyben a posztmodern fogalomkészletéből adódó lehetőségek kiaknázása után a geopoétika, a szemiotika, a szellemtörténeti vizsgálódások jelentik az elmúlt évtizedek fősodráit. Annak

ellenére, hogy a komparatiztikát művelők nagy tábora tudatában van annak, hogy az ökokritika is részévé vált ennek a tudományágnak.³ Az ökokritika hiányára a szovjet múlt folyton kísértő kínos és ijesztő rémképei adhatnak valamilyes magyarázatot. A 2017-ben megjelent orosz felsőoktatási tankönyv mintha ezt a hiányt igyekeznék kompenzálni. Nem pótolni. A szerző, Szmirnova a XX. század második felének „természetfilozófiai prózáját” teszi vizsgálódás tárgyává, mintegy tizenegy szerző (egyebek mellett Jeszenyin, Zabolockij, Platonov, K. Pausztovszkij, Asztafjev és Kim) műveinek ezen vonatkozásait elemzi.⁴ Az aktuális kérdésre válaszul Julia Fiedorcuk lengyel egyetemi oktató és költő *Komposzt* című versét fordításban a közelmúltban közölte a *Zvezda* irodalmi folyóirat. P. Sz. Karako, a Minszki Egyetem oktatója tanulmányaiban az ökofilozófia és az ökoesztétika elméleteit tekinti át Kanttól Vernadszkijon át Roerichig, Csehov *Sztyeppe* című elbeszélését is e sorba illesztve.⁵ Az ökológia és vallás címszó alatt számos orosz nyelvű cikket és disszertációt találunk. Az ökoteológia – a világvallások és az ökocentrikus gondolkodás részeként – az amerikai egyetemeken is kutatott témakör.

A *Ványa bácsiban* Csehov a némiképp saját tükörképének megfelelően Asztrov és az orosz dramaturgiai hagyományban a mindenkori bölcsesség forrásául szolgáló, azt már nevével is sejtető Szonya beszélgetésébe ágyazza az orosz történelmi sors és a természetrombolás közti, az éghajlat miatt létrejövő kauzális viszonyt: az új erdők telepítését már a korszak hivatalossága állami jutalommal ismeri el, „az erdő megszépíti a Földet”, „magasztos hangulatot sugall”. A természethez fűződő viszony az emberség fokmérője: „Azokban az országokban, ahol enyhébb az éghajlat, kevesebb erőt fecsérnek a természet elleni harcra, épp ezért szelídebb és lágyabb ott az ember; ott az emberek szépek és hajlékonyak...” Asztrov már a XIX. század végén megfogalmazott ökológiai gondolatot artikulálja a táplálékláncok, a rendszert alkotó elemek kölcsönfüggőségéről: „Recseg-ropog az orosz erdő

a fejszecsapás alatt, elpusztul milliárdnyi fa, szétdűlják a vadak és a madarak otthonát, elapadnak és kiszáradnak a folyók, örökre eltűnnek a csodálatos tájak – csupán azért, mert a lusta embernek nincs annyi esze, hogy lehajoljon és felvegye a földről a tüzelőt [...], romlik az éghajlat, napról napra szegényebb és csúnyább lesz a Föld”.⁶ Ajtmatov, az oroszul író kirgiz szerző *Hóleopárd* című művével írja majd újra az erdő témáját, ember és természet Rousseau által kimondott egységét hirdetve.

A felvilágosodás korszakában Lomonoszov elmélkedő ódájában még a „felséges északi fény” és az „isteni nagyság” összetartozik. Az ökokritikai eszmény kezdeteit ugyanakkor érzékelni a magyarul a közelmúltban jeles fordításokat megért Nyikolaj Karamzinnek, az orosz szentimentalizmus atyjának irodalmi műveiben. A neoplatonikus panteizmus filozófiai hatása termékeny fogadtatásra talál az orosz kultúra mindenkor a spiritualitás felé törekvő közegében. Karamzin számára természet és kultúra ugyan egyenrangú, már *Egy orosz utazó levelei* című, nyugat-európai útjának episztoláris beszámolójaként keletkezett művében a kultúra alkotásait épp ezen gondolat jegyében a keretet nyújtó természettel együtt mutatja be.⁷ A természethez mint léttérhez eltéphetetlen kapocs köti a *Szegény Liza* (1792) címbeli hősnőjét, vele együtt vidul a reggeli madárdal felhangzásának pillanatától. A csábító Eraszttal esett végzetes botlás a természettől való búcsút hozza magával.⁸ A privilegizált ifjú morális ingatagsága a városi civilizáció terméke, amely az orosz kultúrkörben hagyományosan az antivilágok szférájához tartozik, különösen, ha a begunok szektájának hitvallására, a világtól elszakadó, menekülő istenkeresésükre tekintünk. A konfliktus Karamzin figurái közt korántsem szociális, forrása szemlátomást a természetközelség foka. Eraszt – Dudarjeva kultúrsemiotikai olvasatában – magát a kultúrát, a várost testesíti meg. Karamzin korán rádöbben a tradicionális paraszti lét és az urbanizáció közti antagonizmusra,⁹ végső soron a város Liza gyilkosa, aki a megesett fiatal lányokról szóló ruszalkahiedelmek szüzséjének megfelelően, a tóba ugorva végzi evilági életét.

Nem sokkal ezután a hegyek, a Kaukázus önálló irodalmi témává minősülése az orosz romantikus költőknek köszönhetően megalapozza a birodalmi hatalom által formált lírai diskurzust. Puskin *A kaukázusi fogoly* című művében, Lermontov lírájában és *Korunk hőse* című regényében az egzotikus hegyvidéki táj veszéllyel terhes, a természet és az ember romantikus kollíziójának kiindulópontja, az esztétikum forrása, a végtelen tér, erő és szabadság emberi jelképe, az egyén próbájának helyszíne, ugyanakkor viszont a természet kényének tere, a meghódított terület zártan maradó világa, a bosszú érlelődésének talaja, ami révén ezekben

a szövegekben a posztkoloniális lét és posztkolonialista kritika törvényszerűen vegyül az ökológiai irányzattal. Ettől lesz jellegzetesen ambivalens, ahogyan e térségben a katonai erőegyensúly váltakozása is a szeszély művének tűnik.¹⁰ Lev Tolsztoj *Kozákok* (1862) című regénye főhősét, az idealista tisztet, Olenyint is erre a tájra viszi, itt szembesül először halandó voltával, a sztereotípiákban élt léttől az író a természettel való közvetlen kapcsolatig vezet el.¹¹

Az ökológiai tudatosság prototípusát kétségkívül a családfáját a varég honalapítókra visszavezető Szergej Akszakov *Családi krónikájában* fedezhetjük fel éles kontúrjaiban, amely kiváló magyar fordításban áll rendelkezésre. A hősök élete szüntelen odafigyelés útján egyensúlyban tartott emberi kapcsolatok aprólékos nüanszait világítja meg, mégis az életük forrását jelentő felséges vegetáció misztériumában fogható csupán fel. A szerző tulajdonképpen regényes életrajzi prózája az ökopróza egyik legrégebbi darabja, elsorolja a földszerző nagyapa Urálon túlra történő áttelepülését, a bőkezű, érintetlen, elképesztő sokszínűségben viruló természet nyújtotta patriarchális nemesi gazdálkodás nyomán megalapozott édeni létbiztonságot, a hajlíthatatlan erkölcsi tekintélyt, szilárdságot és fensőbbiséget. A megkönnyeztetően finom gesztusokra is képes, kemény, félparaszti életmódot folytató, hajlott korú nemesember egészsége-ereje a műben mindig kontrasztban áll a városi lét sorvasztó hatásának epizodikus ábrázolásával. Mint alapos nyugati kritikusa hangsúlyozza, a „természetes élőhely” fogalmát lefedő szakkifejezés használata, a flóra és fauna szimbiózisára rámutató fejtegetései mellett a fa és víz közötti kölcsönös függőség törvényét feltáró Akszakov igazi ökoprózát alkot, a családi bölcsesség természetéről alkotott tapasztalatát osztja meg a világgal, a beteg madarak gyógyítását az ember kötelességének tartja.¹² A baskírok, kalmükök, csuvasok, az ősi közösségi formában élő tőzsomszédok a misztikus természetközelség varázsát tanítják meg az idevetődő orosz nemesembernek,¹³ aki lételemének érzi a felfedezést (mint annyi világljáró orosz, köztük Goncsarov is), nem ritkán életmódjuk átvételével mintegy kulturális transfert valósít meg. Az ősi természetes gyógy mód hatékonysága Akszakov leírásában felülírja a „korszerű” orvostudományt.

Város és falu ökológikusan színezett ellentéte húzódik végig szarkasztikusan kiélezett vitákban Goncsarov regényein, Turgenyev vidéki édenkertjeiben, Bunyin sajtáságos, sztereotípiákon átlépő természetfelfogásától ihletett epikájában. Ugyanez az ellentét a nyugati civilizációból előpattanó, azzal töltekező Pétervár, a geometrikus városterv szüleménye, a kő és víz birodalma másfelől Moszkva, az ősi, keresetlen, fára szorítókozó, organikus építészete

közötti különbségekben is nyilvánvalóan feltárulkozik, az orosz kultúra alapjaiban duális jellegét mélyíti. Habár az urbanizáció a XX. századi társadalomszerkezetben gyorsul fel, előjeleit már az angolkórt okozó, az emberi életet is veszélyeztető környezetszennyezés mutatja. Nem hiába vizionálja Dosztojevskij Pétervár-képével koporsókként a szűk lakásokat, amelyben a lakó haldoklásra kárhoztatott. A bölcselő, vallásfilozófus Ny. O. Losszkij *A világ mint szerves egész* (1917) című értekezésében a pszichikai és materiális folyamatok közti kapcsolat tételezésig jut.

A szovjet megaprojektek végső soron a természetnek a szocialista állam ígája alá hajtását, lenyűgözését jelölték meg céljukul. Hozzá nem értés, felelőtlenség, technológiai hiba következtében a Szovjetunó 1921 és 1991 között mintegy hatvan jelentős technológiai katasztrófát élt át. A megannyi tragédia között nem hagyható említés nélkül az Aral-tó 1960-tól 2007-ig tartó szomorú agóniája, a Nyizsnij Novgorodban történt sugárszennyezés, a huszonhárom falu lerombolását követelő kistimi atomtragédia, amely Csernobilnál is súlyosabb volt, a Kolva folyó olajszennyezése 1983-ban, a pleszecki űrrepülőtéren a Voszok–2M rakétahordozó üzemanyaggal való feltöltése során történt pusztító robbanások. Névlegesen 1930-tól létezett viszont folyóirat, amely *Természetvédelem* címen jelent meg. A II. világháborút követő társadalmi átstrukturálódás, a hidegháborús politika a hadiipari termelésre való átállást vonta maga után. Ha a háború előtt a szűzföldek feltörése mellett az ipari kiadások ellentételezését szolgáló tarvágás jelentette az ökológiai

rendszerekbe történő durva beavatkozást, a háború után az ipar vette át ezt a szerepet. Az első atombaleset az 1953-ban, Cseljabinszkban bekövetkezett meghibásodás, az 1957-ben Kistimben történt robbanást több mint 270 ezer ember szenvedte meg, 23 ezer négyzetkilométeres térséget, 217 települést érintett halálos sugárzása. A gázrobbanások, vegyi szivárgások, katonai balesetek, gázvezeték szivárgásából keletkező vonattűz a szovjet korszak állandó, legtöbbször nem publikus reáliái voltak; a harminc éve bezárt szemipalatyinszki kísérleti telepet és környékét, ahol atomrobbantások folytak, mindmáig nem sikerült sugármentesíteni. Az ivanovói, 1974-es föld alatti atomrobbantás további rettenetes mementó. 1945 és 1989 között pedig csak a szovjet haditengerészetnél kétszáz súlyos, környezeti kárral járó balesetet tartanak számon. A folyók folyásiránya megváltoztatásának a Csernyenko-érában felmerült gondolata is a közelmúlt fiaskói közé tartozik.

A tudomány kísérletezéseit ökokritikai kontextusba vonják Alekszandr Beljajev még a világháború előtt íródott fantasztikus regényei, *Az utolsó atlantiszi* (1925) és *Dowel professzor feje* (1925). Utóbbi a halhatatlanság kémiai képlete kapcsán a kisszerű egyéni ambíciók veszélyét avatja témájává, film is készült belőle.

Az 1960-as évek falusi prózája a szovjet újhullámmal párhuzamos jelenség, a megvalósulatlan olvadás újraindítására tett érdemleges kísérletet. Suksin, Valentyin Raszputyin, Asztafjev, Jasin, Szolouhin prózája nem várt áttörést jelentett, fellélegzést, elmozdulást a tisztulás

Nicholas
Roerich:
*Shambhala
éneke*
1943

felé. Ez az írói csoport értéként mutatja fel a muzsik természetisztelettel összefonódó erkölcsi tartását (szemben az orosz parasztot kevésbé kedvelő Gorkijjal). Suksin börtönből szabadult hőse, a legendás *Vörös kányafa* Jegor Prokugyinja menyasszonyként köszönti a nyírfát, amelynek törzsét a regény végén vére festi, miután elhagyott bűnözőtársai bestiálisan végeznek vele.

A korszak Magyarországon is nagy elismeréssel fogadott, *Isten veled, Matyora* (1976) című, az Angarában álló szigetről, a rajta kétszáz évnél is idősebb házakból álló falu elárasztásáról szóló regény Valentyin Raszputyin műve, amely az orosz ökokritika igen jelentős dokumentuma. Remek film is készült belőle, némiképp csehovi hangulatot árasztva, igazi tulai számovárral. A címszereplő sziget kört asszociáló alakja burkoltan a probléma modell voltára utal. A mű címe az orosz nyelvben is fennálló mater–materia „anya” – „anyag” tövekre érvényes Matyora–matyerik „Matyora” – „szárazföld” jelentéspárokat aktiválja az olvasó tudatában, továbbá tudattalanjában és kollektív emlékezetében,¹⁴ az orosz olvasó emlékezetéből a víz alá süllyedt település motívuma pedig a középkori Kityezs-legendát, az „orosz Atlantisz” legendás történetét hívja elő. Kityezst, hogy megóvja a Batu tatár hadai elől menekülő, erődjében menedéket lelő Georgij Vsevolodovics fejedelmet és kíséretét, maga az Isten süllyeszti a Szvetlojár-tóba. A legenda szerint a tó partján állók – a hallók és látók – tiszta időben a vízben mindmáig megpillanthatják a kityezsi kreml kupoláit, székesegyházait, s hallhatják a harangzúgást. Felidézi ugyanakkor a tájékozott orosz olvasónak a Vologda melletti Ribinszki-víztározó építéskor a generalisszimusz parancsára, 1941. április 13-án elárasztott Mologa város s vele együtt 663 település, kolostorokkal és templomokkal együtt elszenvedett sorsát. Az NKVD korabeli jelentése arról számol be, hogy 294 ember önként ment a halálba, odaláncolva magát a házához.

Maga az elsüllyedt Atlantisz újrakreált orosz mítosza az orosz történelem sorsfordító kataklizmáinak szinonimája szerepét, a betemetett múlt felkutatása vágyának jelentését öltötte magára már a XX. század elejétől fogva. A mítosz az orosz kultúra történetében gnoszeológiai perspektívákat nyit meg.

Matyora esetében a település kiürítését vízi erőmű építésével indokolják. Az orosz ökoregény ezen a ponton szinkretikus műfajjá válik, közelítése korántsem sematikus. Környezet és történelem, emberi sors és eszkatologikus világkép erőterében a falu elárasztása a „vízözön” világvégi hangulatát ismétli, amelyet az író a külön, félbolond, ösztönös vallásosságától a tisztánlátás képességét birtokló Bogodullal ki is mondhat. „Téres-tágas” mezői,

„gazdagsága”, a „sokféle vad” az embert eltartó föld, az örök kert ígérétevel kecsegtetett Matyorán.¹⁵ Az anya mint öskép nemcsak a hajlék, menedék, lakás képéhez társul, ugyanígy a környező növényzet is része Jung megállapítása szerint.¹⁶ Ebbe avatkozik bele a hatalom, a házgyári lakások fürdőszobás, szűk kényelmével „kárpótolva” a nagy terekhez szokott parasztot. Valentyin Raszputyin – vállalva a több oldalról rázúduló pergőtűzet, amelyben része volt már *Élj és emlékezz* (1974) című regénye megjelenése után is, amelyben a természet az erőszakot maga mögött hagyó menedékkévé válik – eleven lelkiismeretként nyúl a közeli és kissé távolabbi múlt nem hegedő sebeibe. Igazságot keres a megszenteltetett templomoknak (a matyorai épp raktár lett), az elüldözött, földönfutóvá tett embereknek (kitelepitett, halálra éheztetett népcsoportoknak). Vízet és tűzet a hatalom pusztító elemmé változtatott. A „Semmi vagyunk, s minden leszünk...” mindenkibe betáplált jelszavát Raszputyin igencsak kétértelmű parafrázissá, az eszmélkedés, az egyén magára ocsúdásának kiindulópontjává teszi meg, az elszabaduló erő következményeinek súlyát érzékeltetve: „Olyan erő van most az ember kezében, hogy amit akar, megteszi”.¹⁷ Az „ott” a szülőföldjétől megfosztott embernek (ahol még számovárja sincs) a gyökértelenséget, identitása feladását jelenti. A három öregasszony a párkák szerepébe csöppenve az utolsó élő tanúkat jelenti, koruk nemhiába ismeretlen, hiszen az egyházi anyakönyvet „elvittek”, mármint a Dzerzsinszkij vezette szervezet vagy annak utódja... A víz, az idő, a külvilághoz kötő elem, s „örök idők óta táplálta” őket.¹⁸ Ők az „árvák” – a szót gyakorta az óhitűekre vonatkoztatja a köznyelv. A kényszerű költözés a számvetést hozza magával, a temetődúlás, a halottaktól való elszakadás csak a falusiakból vált ki megbotránkozást. A parancsot végrehajtó beéri a parancs fedezetével. Az Inturiszttal érkező turistákat hajóútjukon pihenésükben még esetleg zavarná a kereszttek látványa – szól a korabeli „marketing” hivatalos, demagóg magyarázata a bunyini recept szerint (akinek dúsgazdag hősét Capriról „hosszú szódavizes ládában” szállítják el, biztosítandó a szálloda zavartalan bevételeit). Az új rend felszámolja a halottak kultuszát, ahogyan az idősebbek iránti gondoskodás kötelességét is. Bogodul, az egykori kolcsakista barakkban tanyázó félkegyelmű nem meglepő módon az áruba bocsátott szerelmet emlegeti szitkozódásában. A „pogánnyá tett föld” a matyoriak nyelvén a tiszteletet, a kultuszt, a szakrálist nem ismerő cselekedetének következménye.

Szolzenyicinnél természet és hatalom kezdettől fogva ellenlábasként, már Ivan Gyenyiszovics a nyári időszámítás és az embernek a környezet által szabott életrendje közti eltolódásra figyel fel. A Belomorkanalként ismeretes, a

30-as évek elején, a tervgazdaság önmagáért való, gyilkos rohammunkájában – éjjel is, villanyfénynél –, a nép ellenségei verejtékéből épített, Karéliát átszelő, 227 kilométer hosszúságú, a Fehér- és Balti-tenger közti átjárást biztosító csatorna gigantikus vállalkozásként, egykori nevén Sztálin-csatornaként az örökkévalóhoz mérte önmagát. A paradox diadalt harminchét irodalmár dicshimnuszban írta könyvvé, a szovjet ember lám, képes volt, hogy világraszóló győzelmet arasson a természet felett... (Ez a heroizmus hatol be az ideológia valamennyi zugába s a felülről vezérelt művészet aszténiás mozdulataiba.) Sebteben egy angol nyelvű fordítást is kiadtak a Nyugat elleni lélektani hadviselés csodafegyvere gyanánt. A hivatalos adatok szerint a későbbiekben éves átlagban mintegy hétmillió tonna teherrakományt szállítottak ezen a csatornán a hajók, zsilipjeire öt vízi erőmű települt. Némi kétértelműséggel a munkálatok felügyelői tisztjét ellátó, a vállalkozás sikerre vivő csekisták „végtelen szerénységéről” emlékszik meg Gorkij.¹⁹ Ez az építkezés nem csupán a vidék hidrológiai egyensúlyát bontja meg azonban, éppúgy káros a faunára is, minthogy állatok vonulási útvonulatát vágja el, ezzel szaporodásukat gátolja, akár az autópályák.

A *Gulag szigetcsoport* ökológiai szálát természet és etika között láthatatlanul meghúzódo panteisztikus kapcsolat hevíti át, írója mérnöként, természethez közeli viszonyához hűen, azért éppen úgy aggódva tárja elének a táborok hálózatát. Ezek valamiféle előképeként, ironikusan felidézve Aphrodité isteni születését, a harmadik rész második fejezetének címében Szolzsenyicin az északon fekvő Szoloveckij-szigetek jeges, tengerhab mosta, tragikus arculatára mutat. Pristin szavait kölcsönözve idézi meg „bűnbeesés előtti ártatlanságukat”,²⁰ „a világtörténelemtől” elzárt botanikus kertet, amelyben a középkortól fogva jámbor szerzetesek nevelgették gyógynövényeiket. A sziget zord éghajlatával dacolva, megnő itt a pompázatos havasi iszalag. A szigetek a forradalmat követő átnevelés vagy inkább megsemmisítés szörnyű koncentrációs táborának helyszínévé lettek, az északi torkolata felé tartó, hírhedett csatorna pedig nem messze melléte húzódik. A dokumentatív műfaj szigorú követelményeit konokul betartó írónak 1966-ban nyolcórányi, kitaró megfigyelés is csupán egyetlenegy uszálygőzös megpillantásához volt elegendő. Ebül szerzett jószágként a csatorna ebsorsra jutott, kihasználtsága elenyésző volt.²¹ A saraska, azaz a bizonyos értelmiségiek rezervátumaként kialakított „elit börtön”, a megbízhatatlan tudósok munkatábora a maga baljós légkörével és a *Pokol tornácában* vázolt szituáció pontosan enged következtetni a zárt városokban folyó kísérletek céljaira, jellegére. Vádirat, amely a sorvadás küszöbén álló szovjetrendszer ellen szól.

Gubarjev *Szarkofágja* (1987)²² dokumentarista, publicisztikus jellegű dráma, a csernobili katasztrófa pesszimista utójátéka, sirató és vádirat. Mái nem vesztett aktualitásából, Oroszországban lelkes középiskolai színjátszók tűzik repertoárra. A cselekmény helyszíne egy kórházi osztály, ahová a katasztrófa közvetlen áldozatai kerültek, és személyzete maga is fél a sugárfertőzéstől. A tűzkeresztségen itt áteső három orvosnő szimbolikusan a Hit, Remény, Szeretet az orosz nyelvben meglévő női neveit viseli, egyedüli orvosser gyanánt a gyógyíthatatlanra a hit nélküli rendszerben. Az emeletek a stádiumok súlyosságát jelentik, akár Szolzsenyicin *Rákosztályában*, amely az irgalmatlan, lassú bomlást a társadalom és a rendszer önfelszámoló kórjának tekinti. A főhős beteg a Halhatatlan nevet kapja, ez az a fogalom, amely a szovjet rendszerben egyedül a bebalzsamozott Lenint illette meg. A hős az elkerülhetetlen vég tudatában filozofál, akár Gorkij drámai szereplői, abszurd iróniával kimondja, hogy ezekben a „betegekben koncentrálódik az emberiség tudásának java”. A bűnbakkeresés, a felelősség hártása, az atomerőmű igazgatójának tagadása az infantilizált társadalom reakciói. A szépírói ambíciókkal nem rendelkező Gubarjev dokumentarista újságíróként a helyszínen tett látogatása hatása alatt kezdte írni a darabot. Az Apokalipszis orosz irodalomban alapvető prototextusának „üröm” és „fekete folyó” motívumai mellett a *Hamlet*ből kölcsönözött motívumok az egyén tragédiáját a közösség tragédiájával villantják össze.

A nagyszámú természettudományos és műszaki értelmiséget kiképző Szovjetunió föderatív rendszerének szétesését szimbolikus módon előre jelzi Csernobil. Szergej Zaligin író és agrárszakember szibériai trilógiájában központi helyet kap az erdő.²³ 1993-ban napvilágot látott, magyarul egyelőre elérhetetlen nagyepikai kulcsműve a műfaji megújulásra utaló, tendenciózus *Ökológiai regény* címet kapta. Hőse, Golubjev Lobacsevszkij geometriáján időzik el, amely Oroszország geográfiájához méltó. Vernadszkij nooszférájában látja az ideált. Éppoly vonzalommal fordul a számok ősi misztikája, a kitüntetett hetes püthagoreus jelentése felé, mint a matematikai utópiát író,²⁴ emigrációba kényszerült Zamjatyin regényének építője. Utóbbi, a D-503-as, aki viszont az embertelen diktatúra üvegcivilizációjából a Zöld Falon túlra száll a Nő kedvéért, a természetet jelentő „szabálytalan” zónában fedezi fel az ősi, önmagában élő emléket, válik rebellissé, az ideális állam nem illeszkedő, ezért eltávolításra ítélt atomjává. Zaligin regényhőse, Golubjev gyermekkorától a folyók bűvöletében él, a regény keletkezését kijelölő korszakban az alkoholizmussal és katonai fenyegetéssel folytatott,

részben látszatharc súlytalannak tűnik az államalakulat után hátrahagyott káros anyag és szennyezés veszélyéből fakadó feladatokhoz mérten, a természet óvása és a hatalom kerül ismét szembe, nemzet és nemzetiség kérdése, a fellángoló sebektől táplálkozó indulatot a természetvédő retorika nem egyszer szélsőséges áramlatai viszik tovább. Zaligin regényalakját, aki felesége unszolásának sem enged, s megmarad a kutyatartást övező ellenérzésében, az amerikai filmek heroikus figuráival szemben a tehetetlen kisember prizmáján át eszmélő olvasó számára konstruálta. A szovjet tervgazdaság annyiban volt ellentétes árnyképe a fogyasztói berendezkedésnek, hogy a bevezetett munka a kötelességteljesítés eszmei mércéje, ám nem a kényelem vagy a javak megteremtésének forrása lett. S racionális sáfárkodást sem jelentett a Föld javaival: mindegyre a kínos hiánygazdaság szűk esztendei sorjáztak.

A természet erejének, az ellene elkövetett rombolásnak átélése is szokatlan irányokba ragad. Alekszijejevics *Csernobili imájának* interjúalanyai Puskintól idéznek, Istent emlegetnek és filozófnak. Az ökokritika körüli orosz dilemma nem véletlen, minthogy az irodalom–tudat–természet kialakult sokféle viszonyrendszerének egymásra rakódott rétegeiben bizonytalan a helye. Ezek legmélyén vélhetően legelsőként a mitikus tudat természettel való azonosulása rejlik, a sorban annak későbbi archetipikus feltörése, a panteizmus egyik alapját képező, bennünk élő természetkultusz következik, az irodalmi és folklórszövegek elmaradhatatlan természeti képei és képzetei, végül a természet megóvásáért érzett felelősség. Közöttük a határvonal pontos meghúzása fogalmilag lehetséges. Természettel kapcsolatos képzeteinket meghatározza a tudatos és tudattalan szüntelen váltakozása. Annak belátása egyúttal, hogy a természet szépségének vagy javainak élvezése közepette tudatunk érthetően rest. Mindehhez – a ciklikus tudatfolyamatokon túl – hozzáadódik az orosz szinkretikus gondolkodásmód. A Volga és Oka folyó közötti hatalmas síkság fokozatos meghódítása a VI. századtól, a biztonságos, ám hideg északra költözés a portyázó népek elleni védelem reményében egyben a természettől való függőség elfogadásával is jár. A XX. századi tudat ezzel szemben mindenütt mostohán bánt a természettel; fokozottan igaz ez ott, ahol a „senkié” jelszava adja az állami berendezkedés alapját, a felelősséget áttestálták az államra, míg számonkérhetőség csak névleg volt.

Hemingway kisregényében Santiago csak csontvázat visz haza a zsákmányból. Asztafjev Ignatyicsa már feladja a Halkirályal folytatott hadakozást, tudván, saját életével fizetne érte.

JEGYZETEK

- 1 Ének Igor hadáról. Ford. KÉPES Géza, Bp., Magyar Helikon, 41–44.
- 2 MEYER, Vera: *Idyll. Ware. Ökosystem. Der Waldin der russischen Literatur = Osteuropa*, 2008, no. 4–5, 95–105.
- 3 GOULD, Rebecca: *The Eco-poetical Sublime in the Caucasus from Tolstoy to Manakaev = Comparative Literature Studies*, 2013, no. 1., 87.
- 4 СМИРНОВА, А. И.: *Русская натурфилософская проза второй половины XX века*. Москва, Флинта–Наука, 2009
- 5 КАРАКО П. С.: *Экологическая эстетика: становление, сущность и роль в оптимизации социоприродных взаимоотношений = Вестник Полесского государственного университета, Серия общественных и гуманитарных наук*, 2010, 31–46.
- 6 CSEHOV, A. P.: *Ványa bácsi*. Ford. MAKAI Imre = CSEHOV *Művei IV. Bp.*, Európa, 1959, 31.
- 7 ТОПОРОВО, В. Н.: «Бедная Лиза» Карамзина. *Опыт прочтения*. Москва, Российский государственный гуманитарный университет, 1995, 91.
- 8 Uo., 120–122.
- 9 ДУДАРЕВА, М. А.: *Кто убил Бедную Лизу? Трансмиссия культуры в повести Карамзина «Бедная Лиза» = Концепт: философия, религия, культура*, 2020, no. 2., 126–134.
- 10 GOULD: *i. m.* (2013), 89–91.
- 11 Uo., 92.
- 12 HELFANT, Ian: *The Ambivalent Proto-Ecological Consciousness of a Nineteenth Century Russian Hunter = Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*, 2006, Summer, no. 2., 57–71.
- 13 Vö. AKSZAKOV, Szergej: *Családi krónika*. Ford. BÁRÁNY György, Bp., Európa, 1970, 255–257.
- 14 Erről részletesebben JUNG, C. G.: *Föld és lélek. Az archaikus ember*. Ford. LINCZÉNYI Adorján, Bp., Kossuth, 1993, 15–16.
- 15 RASZPUTYIN, Valentyin: *Isten veled, Matyora*. Ford. HARSÁNYI Éva, Bp., Európa, 1980, 32, 43.
- 16 JUNG: *i. m.* (1993), 18.
- 17 RASZPUTYIN: *i. m.* (1980), 112.
- 18 Uo., 8–9, 13.
- 19 Idézi SZOLZSENYICIN Alekszandr: *A Gulag szigetcsoport. 1918–1956. I–II*. Ford. SZENTE Imre, Bp., Új Idő, 1989, II., 60.
- 20 Uo., II., 7.
- 21 Uo., II., 76.
- 22 Magyarországon Karig Sára fordításában mutatta be a kecskeméti Katona József Színház, 1988-ban.
- 23 MEYER: *i. m.* (2008), 104.
- 24 SZILÁRD Léna: *Mathematics as Utopia by Florensky, Belyj and Zamjatin = Hungaro-Slavica 1997. Studia in honorem Stephani Nyomárkay*. Szerk. BAŃCZEROWSKI, Janusz, Bp., ELTE Szláv Tanszékcsoportja, 1997, 304–310.